

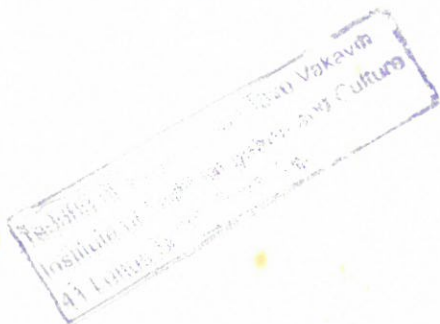
984.

TOPIC:

HISTORY OF CONUA.

INFORMANT:

POATE TUVAKI.

(MALE 74 YEARS)

PLACE OF ORIGIN:

VATUKARASA BARAVI

TABANIVONO
NADROGA.

PLACE OF INTERVIEW:

SIGATOKA

DATE:

15 / 2 / 82.

INVESTIGATOR

DL

WILLIE DARI.

Sa vinaka, a tekivu na tawa ni vanua o Conua oqo, a ra vina kata na nodra Turaga. A ra qai yaco mai na noqu i tubutubu, mai caka kina se me buli kina na Tui Conua. Ra qarava na Tui Conua, me yacova sara na gauna ni lotu. Kau mai na i sulu ni Lotu, kauta mai na Tui Conua vei ira, ra qai bese. Sa qai tukuna na Tui Conua vei ira, sa vinaka, au sa na vakauta na noqu i tukutuku oqo, mo ni vakamai laivi. E kau vei Tui Nadroga, kau sara vei Vunivalu i Serua, kau vei Tui Namosi na nona i tukutuku na Tui Conua, Davutukia, me ra lak^o mai, me ra mai vakamai na kai Conua e ra bese na sulu e na i sulu ni Lotu oqo. Ra dro, drosara yani i Mavua i cake, i Tubairaka, delani veivatu o ya. Lai vesu mai, ra kau mai Sigatoka,

mai caka kina na veikuna, ra kuna kina o ira na bese ni lotu. Ni oti o ya, qai kana kina o Nadroga vata kei Rabalabala, o iko o sega ni vinakata na tamata. Tukuna vei ira oqori me ra lako i Vatukarasa. Qai kaya vei ira na Tui Conua, ni lako i Vatukarasa. Ra kuna ga e so, o ira na kena vo, e ra sa qai lako i Vatukarasa. Taucoko, na gone, na qase, na yalewa, e ra lai tu mai kina, yacova ni qai yaco yani na lotu, na sulu ni lotu, na Matanitu. Ni sa oti o ya, sa qai kaya na Tui Conua, sa vinaka, sa lai tara tale na nomuni veikoro, i Nadralla, i Narata, i Nawamagi, i Naroro. Ra lai tara tale o ya, ra qai lotu tiko kina, e ra sa qarava na lotu, e sa maravu na vanua, me yacova mai oqo, na gauna ni Matanitu. O ya na nodra bula na kai Conua.

-- Poate, au kerea me lesu tale mada na nodaru veitalanoa. Me vaka ni ulutaga tiko ni nodaru veitalanoa na tawa vanua. Na vanua e ra qai mai tawana o ira na Turaga ni Conua. E tekivu sara ga mai i vei, na nodra gole mai na qase?

O ira na qase, e ra muri mai e na yasana oqori i Delana. O au qai tinia mai o ya.

-- Delana mai vei ya Ratu?

Mai Nakauyadra, mai Noikoro, ra siro mai oqori i Nakai Nadruku oqori e tu mai kina e so na nodra qele e tu mai kea, na qele mai Nadruku. Ya, na vanua e ra muria mai, ra mai via bulia na tutu oqo na Tui Conua. O au qai gole mai muri, noqu lako ga yani e ra sa tukuna. Qori, sa lako mai oqori, me sa mai dabe saraga e na devo. Na i dabedabe me buli kina me Tui Conua.

-- Ia, na veiveikoro e ra gole mai kina na turaga e na nodra tawa

vanua, na cava beka o ni rogoa, na i matai ni koro e a tawa tau mada?

E ra tawani Nadrala, e liu, qai oti oqori, lai tawa mai o Nalouvata, ko a caka kina na veibuli o ya. Qai ra yaco mai na kai Tonga, o ira na lako mai Tonga, mai Ratmahai. E kena kawa o Tui Nawamagi oqo. O ira na kai Naboka, o ira na noqu momo, e ra lako mai Kadavu, me ra mai saga vanua, sega ni rawa. Tauri ira na Tui Conua. O ira na kai Tonga, tauri ira na ~~ka~~ Tui Conua. O ira na mai tawa vanua, o Nadrala, o Nahau, Nahau oqo na vanua ni veitorocaketaki, o ira na kena i taukei, e tu mai Navutulevu e so, so e ra tu mai Semo, Qasenivuli Tomu, qasenivuli tiko mai Draiba. O ya na kawa ni mataqali o Nasau, o ya na vanua e ra vakagunuva na Tui Conua, ^o Nasau, o Nalagi, o Nadrukuboto, o Nabure, e dodonu me lima, na lima na yavusa oqori, e vagunuva na Tui Conua. E sera yali na kai Tonga oqo, o ira oqo o Maile, o ira na kai Nabokai, o ira o ya e ra sega ni kila, e ra mai via qara vanua ga, qai sega ni rawa.

-- Ia na i matai ni koro e na gole mai kina o ira na tawa vanua oqo o Nadrala?

O ira na kai Nadrala, qai muri mai o ira na kai Narata, qai keitou sa mai tiko i Baravi oqo, qai cabe mai o Maile, ko lai tiko kina oqo no~~ira~~qkoro i Tainawamagi, o ira na noqu momo, kai Nabuka oqo, o ira na kai Nabukelevu, kai Kadavu. O ira o ya, e ra qai via qara vanua mai, sa seganni rawa. Dou lako mai i ke, e so e sa tu mai Vatukarasa. O noqu momo na kai Naboka, so e tiko i Korotogo. O ira na kai Maile oqo, o koya e tiko i Maile, i Naroro, i Nawamagi.

-- Na nodra gole mai na veiqase oqo, me vaka ni o sa talanoataka oqo,

O cei e koro vakaturaga beka vei ira, e na kena tawa toka na vanua.

O cei e koro turaga beka?

Au taura rawa o ya, na nodra kumuni vata me ra vakagunuva na Tui Conua o ya, e saliu tiko ga mai, ya na noqu koro ga mai o Nalauvatu, lai lako i Korotogo, lai yaco i Bulu, lai yaco i Suvi, ra qai lai tu i Vatukarasa, me yacova mai oqo, na gauna ni lotu, na gauna ni Matanitu.

-- Ratu, na nodra gole mai na tawa vanua, o iratou na nomudou qase, e ra gole toka mai e na dua na yavusa ga mai Nakauvadra se ra dui gole mai?

Sega, e ra duidui yavusa oqo.

-- Duidui yavusa?

Io. Ra gole mai Nasau, Nanoemalu, vata kei Nainadruku, o iratou na toka oqo i Laselase. O Nalagi, o Nabure, o ira na vanua e ra vakagunuva na Tui Conua oqo.

-- O ratou na vica na yavusa oqo, o cei na Yavusa taumada, e a liu mai?

Au sega ni taura vakavinaka, baleta, na nodra via vakagunu Turaga o ya, e via gunu tiko o ratou mai Nasau. O ira na tu oqo, o ratou o Qasenivuli Kalaveti, e tu mai Semo, e dua na kena i sema e sa lai tu mai Navutulevu. E ra via vagunuva, qai yaco mai o noqu tai o ya, o noqu qase, o me sa gunu madaga o ratou oqo, Me gunu me sa Tui Conua. Ra lai vagunuva o ya, me o koya qai muri mai.

-- Ia, e kena i murimuri taudua mai, o ratou na nomu qase?

Io. Lako mai, mai gunu sara me Tui Conua.

-- Ia, o ratou na yavusa e ratou a liu taumada mai, e ratou a mai tiko

vei?

E ratou a tiko ga i Nalouvatu, mai Yalava. Na kena qele e toka e na i wasewase ni vanua e nodra o ya, o ira mai Nadralla, o ira mai Nanoemalu, Nancoenadraku, e kedra qele e tu mai Yalava. E na gauna ni Veitarogi Vanua, e ra qai vola tiko na veitiki ni qele me nodra. Yaco vei ira na kai Tonga oqo.

-- E vava beka o ni rogoca, me baleti ira na veiyavusa e ratou sa gole mai oqo, o ratou gole vakadodonu sara ga mai i Nakauvadra se gole mai Namosi, se e gole mai Serua?

Au sega ni taura vakavinaka mada oqori. Au sa qai mai tauri ira ga, e na noqu sa mai vakumuna vata me dua na nodra Turaga. Au sega ni taura se ra lako mai vei, au nanuma ga, e ra siro sobu ga mai e yasana oqo, baleta o Nadruku, o ira na yasayasa vakaoqo, na nodra vanua, e tu taucoko i cake. Ma na vanua, ya au tiko mai Noekoro, qai rau biuta mai o ya, me ratu gole mai. Ia o ira na kena vo oqo, au nanuma e ra lako sobu tale ga mai, ni se lala tu yani na baravi.

-- Se lala tu na baravi o ya?

Io.

-- Ia, na nodra sa duavata oqo, me ra sa digitaka me sa buli na Tui conua, na nodra digitaka na Turaga oqo, e turaga kaukauwa beka, ko vu ni nodra digitaka kina, se a qaqa beka e na i valu? E rairai vinaka ga, e bulicaki vinaka ga. O koya e ra via vagunuva e Turaga ni Nasau, mataqali Nasau, yavusa Nasau. Qai yaco mai o koya, e sa kaya, me da sa vakagunuva madaga oqo, e Turaga rairai vinaka, o Natuvataki na yacana. Ko e yacaqu tiko kina oqo, o Poate

Tuvacaki. Sa ra qai mai vagunuva, ia e kena i rairai, ni da taura na i tuvaki ni yagona, e sa nodatou Turaga madaga oqo, e sa rui rairai vinaka. Sa ra mai vagunuva yani.

-- Ia ni sa qai buli yani na Tui Conua oqo, e sa qali saraga na vei koro o ya?

O ira na koro kece o ya, ko mai Conua tiko oqo. Na nodra vakarorogo tiko i Vatukarasa, o ira kece oqo. Na gauna ni lotu ko au sa vaka raitaka o ya, ra bese na i sulu ni lotu, ra bese ni lotu.

-- O ira na Turaga ni vei?

O ira ga na Turaga ni vanua ga oqo, o ira mai Nalagi, mai Nabure, o ira so sa tu kina o ira na kai Tonga oqo, na kai Narata. Qai vakauta na i tukutuku na Tui Nadroga, o ira ya mai Namosi. Na mataivalu nei Tui Conua, me mai vakamai o ira e ra bese na vaka i sulu. Ko ra kama kina o ira o ya, ko na veivatu e cake o ya, ra lai kabata, me ra via dro kina. Ra lai vesu taucoko mai, mai caka na veikuna oqo e Nasigatoka. Me ra mai kuna kina, qai kaya na Tui Nadroga, oo iko o bese na vakatamata, tukuna vei ira oqori me ra lako i Vatukarasa, O ya na i vakavuvuli ga na i talanoa, e ra tou kaya vei au o ratou na noqu tai, E ratou lai Vatukarasa taucoko. Lala tu mada, na gauna e sa yaco mai kina na lotu o ya, me ra sa lotu matanitu, qai tara e na nodra veivale, na veikoro makawa kece ga oqo. O Nadrara, o Narata.

-- Ia, na nodra veikoro makawa, e ra sa tawana tu na qase, e ra sa biuta e ra sa qai toki mai ki Baravi. Sa ra biuta saraga vakadua, se a dua na i valu e a yaco qai vuna na nodra dro mai i Baravi, se cava na ka o ni a rogoca?

E ra a mai taura tiko na nodra veikoro, ko na wai oqo, o Nasigatoka i cake. O Nadralla o ya, o Narata, o Nawamagi, o Nalouvatu, i tai ga oqo a buli kina na Tui Nadroga, i tai ka dua a buli kina na Tui Conua.

-- Ratu, daru lesuva tale na veivanua e ra sa tawana o ira na Turaga. Me vaka ni nodra o Nalouvatu,

O Nalouvatu o ya, e vaguvi na Turaga, e sa qai lalai i muri, sa qai lai tawa o Nawamagi, Narata yani o ya, lai o Nadralla sara. O Naroro yani oqo, o ira na kai Madudu mai Nadra na Nadruku ga oqo i Laselase, o ira o ya, e ra tu mai na veibuli o ya. Sa mai taura oqo na Tui Madudu, ko ya e ra mai vakarorogo tiko kina.

-- Ratu, e dua beka na nomuni vakamacala e na i balebale ni veiyaca ni koro e ra tawana mai o ira na qase, me vakataki Nadralla, ko na vei koro e ra sa tawani oti mai, e dua beka na kena i balebale o bau rogoca?

O Narata, o Nawamagi. E noqu nanuma, ni vakaibalebale, au sega ni se taura mada na i balebale ni Nadralla, o Narata, o Nawamagi oqori, na wa magimagi, na wa ni tabua. Na wa ni tabua, ko e dau vesu kina na noda i sulu.

-- O Vatukarasa?

Me vatu katakata, na i balebale tiko ni Vatukarasa, o ya na vatu katakata.

-- E kau yani i kea e dua na vatu katakata se cava, e dua beka na kena i tukuni va o ya?

E tavu kina na ika.

-- Io, me vaka ni o ni tukuna toka, e a buli mai na koro makawa mai

o Nalovata o Tui Conua. A mani toki i vei?

Toki sara i Korotoga.

-- Lai tiko i kea vakalailai?

A qai lai mate i kea, ko bulu tiko e na veiyasani bua, ko e tiko e na yasana oqo. Qai soli vua ko e gone, o Tui Conua. Ko o Kurunabili, o tacina o Natuvacake. E sa kaya, ni sa voleka ni mate, taura tiko na i tutu, ni o ira na luvequ, e ra se ka lalai. Ya, e vaka na i talanoa vakamacala, vakaraitaki. Mani taura o ka oqo, me yacova sara na gauna ni lotu. O Vakayavunuku na yacana.

-- O cei na yacana Ratu?

O Ratu Peni Vakayavunuku. O ya e dua na turaga duatani, e kubu na dakai e duri tu ga, e sega ni mavoa. O Vakayavunuku e yacana kina. E ra vana na kai Nadroga, ra sega ni rawata. Ia, a ra via taura yani o ira na kai Nadroga na nodaru vanua, qai sega ni rawa. Ko ya e yacana kina o Vakayavunuku, ni oti ga na gasau.

-- Ia, a qai mai buli o Vakayavunuku i Korotoga?

Io. E qai lai tekivu i Korotoga na hona kawa, me lako tiko o ya i Bulu, i Sovi na neitou koro makawa, me lai yaco sara i Vatukarasa. Ni ra sa lai tu e na yasa ni tai ko ya, na koro makawa o ya, qai yaco mai na Lotu. Mai via ra saga me ra lotu na kai Conua oqori, qai ra bese.

-- Ko na nodra bese toka oqo na nodra tara na nodrai sulu ni lotu, o ira na qase oqo, e sa donuya tiko na koro mai Vatukarasa makawa?

Io, tiko mai Vatukarasa, sa yaco mai na i sulu ni Lotu.

-- Ia, sa lala tokakina o Sovi o ya?

Sa lala, sa lala tu o Sovi, o Bulu, mai Malevu, i Korotoga, e ra

tu ga kina o ira na kana boka.

-- Sa dina, na nodra gole mai oqo e na nodra sa mai tiko i Vatukarasa. E vakacava o ratou na veiveikoro e sa biuta oti mai o koya, e se qali tu ga, se sa wili tu vakanona - ?

E qali tu ga mai, me yacova tu mai oqo. E ra vakaturaga tiko ga vei kedaru. Na gauna ni Veitarogi Vanua, e ra sa tu ga mai i Vatukarasa, e na gauna o ya.

-- E donuya tu na gauna ni nona veiliutaki oqo o Tui Conua, e so na i valu e a donuya o koya?

O koya na i valu ga ni lotu e a taura. E vakavica na nodra vakamai o ira oqo, e ra cakava yani o ira oqo i Sigatoka, i Nalawa, i Laselase. Mani tukuna ga mai na Tui Conua, ni lako i cake. Na nodra koro makawa, e tu yani i na wai o Sovi i cake. Na gauna e ra sa suka mai kina o ira o ya, e sa lai tara na nodra veivale. E sebera na lai lotu o ya. E vakava, e kena i ka va na i valu ni lotu, na nodra sagai tiko o ira oqo, me ra namata i Sigatoka, se vei Tui Nadroga, qai sega ni rawa. E kaukauwa tiko na nodra i le, se na nodra veivorati. Qai yaco yani na i valu ni lotu o ya, qai ra cemuri kina o ira o ya, me ra yaco i Naqalimare, o ira na kai Mavua oqori, ko ra sa vesu vata mai mera mai kuna i Nasigatoka.

-- Ni ra Turaga qaqa?

Ia, na nodra kuna ga o ya, na Tui Nadroga kaya sara vua, o bese na vakatamata, tukuna vei ira oqori me ra lako i Vatukarasa. O ira gona oqo, o Nadra, o Narata.

-- O cei tale?

O ira na kai Tonga oqo.

-- Me ra sa qai lai gole yani i Vatukarasa?

Ra qai qalova koro ga na wai oqo, me ra gole i Sigatoka. Ra yaco yani i tai, sa ra lai gole sara i Vatukarasa.

-- E ra sa qai lai tu i kea?

Ra tu i kea, me ra lai maroroi kina, me lai yacova ni sa lai maravu, me ra sa vakaisulu, qai yaco mai na Matanitu. Sa vica tale na yabaki, sa qai lai tara na nodra vale e na nodra veiyavuyavu ko a tu. O Nadralla, o Narata, o Nawamagi, o Naroro, me lai yaco i Korotogo.

-- E so tale e ra a muri mai e ra qai mai tiko i kea?

Qori o ira na noqu momo.

-- E ra a gole mai vakacava?

E ra mai vaqara vanua ga. E sega ni tauri o ira na lako mai ke, o ira na vakasavi. Ia, ni ra sa yaco mai i ke, e ra mai vaqara vanua ga e sega ni rawa. I Conua sa sega ni rawa, ni gole mai i ke.

-- Sa qai maroroi ira o Tui Conua?

Maroroi ira o Tui Conua.

-- O ira mai Kadavu i cei o ya?

O ira mai Nabukelevu, o Daviqele, o ira vata mai ooya, e ra sa qai veikilai tiko oqo.

-- Ko na i tutu vakavanua oqo na Conua, se na vosa oqo na Conua Ratu, e dua beka na kena i balebale vakaNadroga?

Ni taura mada oqo, e dua na ulu ni vanua i Sabeto i cake, ko e gagata tiko o ya. O ya na yacana o Conua. Ni ra a gole mai na qase ko ra a takoso mai o ya, e dua na qase, e rau kaya o rau na

noqu tai, e nanuma tiko mai na yaca oqo, na yaca ni delana o ya. E sega ni mai tubu i ke, na vosa o ya. E nanuma tiko mai na yaca ni delana o ya. Ko o Sabeto, na vanua e lai gagata tiko o ya i cake. Ni sa mai vakagunuvi na Turaga oqo me turaga, e sa qai basika mai na vosa o ya, me Tui Conua. E sega ni dua na vanua oqo me kune kina, se me vakaibalebale kina. Na yaca ga ni vanua mai Sabeto e na vanua gagata o ya, ko ga o ya, e mai yacana tiko kina o Conua. Ia, o ira na mata sere mai Sabeto, na Kabu nei Conua. O ya na vanua e ra tatau tiko mai kina o ya.

-- Ia, na yavusa cava e buli mai kina oqo na Tui Conua, Ratu?

O ira na kai Nabure, Nalagi, o ira o ya, e ra kauta tiko mai na yaca o ya.

-- Ia na mataqali cava beka?

Na mataqali o ya, na mataqali o Nalagi.

-- Mataqali ga o Nalagi?

Io, o Nabure oqo, e nona i tokatoka, e nona mataqali, e nona yavusa. O Nabure ga. O Nalagi o ya, e taura ga na nona i lavo na Turaga ni Mataqali.

-- Ko na nodratou gole tu mai oqo na qase, e ratou yavusa Turaga sara ga e na nodratou biubiu mai se na ka o ya, e qai mai digitaki ga me yavusa Turaga baleta na kena rairai vinaka. Na Tui Conua, ko a buli taumada e liu. Na cava beka o ni a rogoca?

Oi, e a sa Turaga tu ga mai. E so na kena kawa e ra tu mai Lotulevu, e ra siro va oqo i Navua. Ko rau oqo, e rau qai ciri sobu mai va oqo, e rau qai ciri sobu mai va oqo. Rau mai sotakaya na veibuli o ya, sa mani mai tukuni sara. Sa gunuva madaga ne medatou yaqona oqo, ni rairai vinaka.

-- O Ratu cava?

O Ratu Tuvacake.

-- E rau lewe rua e rau gole mai?

Io. O tacina o Kurunabili.

-- Kurunabili?

Kurunabili. E qase o Natuvacake.

-- E rau a ciri mai e na uciwai cava Ratu?

Nasigatoka. Muria ga mai Nasigatoka, biuta mai Noekoro, tu mai kina na nodratou yavu makawa, e tiko mai cake o ya. E ra kaya, ni yavu rewa i cake. O ya, e ra lako na lako i Navua, rau lako sobu mai o rau. Dou mai tukuna tiko, na lako i Makoro e na dua na gauna, e ra dau tukuna, lai raica mada na nomu yavu. E tiko i cake oqo, na kena rewa i cake. E nodrau yavu gona o rau oqo, e rau biuta tu mai, rau gole mai oqo. Rau mai sotakaya na veivagunuvi oqo nei Tui Conua, e ra sa kaya, sa vinaka, me sa gunu madaga o ka oqo. E va tiko mai o ya.

-- Na nodrau gole mai o ya, na nodrau a ciri sobu mai e na uciwai na Nasigatoka, e rau a gole vinaka ga mai e na nodrau gole mai, se dua na veivala vuni nodrau gole mai?

Oi, ra a gole ciri tu ga mai.

-- Au kerea mo ni talanoataka toka mada ga vei au Ratu, ko na nodrau gole mai na Turaga oqo, e na nodrau ciri mai. E rau ciri mai e na nodrau gade ga mai?

Na nodrau ciri mai o ya, e rau ciri mai ciri mai, e sega ni tauri e dua na kena i tukutuku, e na vanua o ya, i loma mai. Rau lako mai, lako sobu mai e na mataka, lako mai i Naqalemare. Au qai mai

taura ga, e na gauna e rau sa mai cabe i Masevu na yacana, ko e tiko kina na tinani tave e ra tukuna tiko oqo. E da lesu va oqo, e ra lako i Naduri, o Dromo na yacana.

-- O Dromu?

Io, rau takasa i kea, ra lai cabuka yani na yalewa, ra qai raici rau. Rau cici tale mai, qo me ra gunu na kai Nasau. Ra lako mai na yalewa ra mai tukuna, ai, e rau lewe rua e rau davo tu mai wai. Rau lako ga mai, tukuna sara e dua me vagunuvi tiko. Sa gunu madaga o ka oqori me nodatou Turaga. E va tiko o ya, na nodrau lako mai.

-- Ia faumada Ratu, o cei sara mada e taukei ni qele, ni sebera ni rau yaco mai na veitacini oqo?

Taukei e ra veiwasewase tiko o ya, na vanua mai Nadruku, mai Nalagi, mai Nabure, mai Nanomai, mai Noemalu, e nodra qele, e tu mai kea. E ra wasewasea tu, e va tu o ya. Ia e maroroi ga na qele o ya, ni qele nei Tui Conua, ko e taura tiko na i lavo o ya. E nodra tiko na vanua. O ratou na yavusa Nasau, Nalgi, Nabure, Nadruku, Noemalu, Nahau, o ira o ya, e ra kai Conua makawa. Qai lako mai muri o Maile, o ira na kai Tonga, qai lako mai muri sara o ira na noqu momo. O Nabuka, e lako mai Kadavu.

-- O ni sa talanoataka oti vei au baleti iratou na Turaga oqo o ratou o Nabuka. E vakafava o ratou na Turaga oqo o Maile, o ratou na Turaga beka ni Tonga, e vakacava na nodratou gole mai, e ratou gole beka mai e na i valu, se cava?

E ra gole mai o ira o ya e na qara vanua. E ra curu i Korotogo, sa ra mai tiko kina. Io, ni tiko i keri, ra qai gole vakaoqo, i Naroro, e delana o ya, e koro makawa. Ko yaco mai na i valu ni lotu.

Yaco mai na lotu, ra qai bese. Ra kaya me ra valu, ra qara vanua mada, ra qara tamata. Sa qai kaya na Tui Conua, sa vinaka, qai vagolea na nona i mataivalu vei Tui Nadroga, yala mai Namosi, o ira oqo me ra moku. Ra bese na i sulu ni lotu. Sa qai kena i tinitini, sa qai tukuna na Tui Nadroga, o iko bese na vakatamata, tukuna vei ira oqori, me ra lai Vatukarasa. Tukuna ga o koya, e na vanua e ra bini tiko kina na watidra, o ira na luvedra. Ni qalo i ke, ni lai Vatukarasa. Kena vo ni tamata, era kuna. E ra lai tu mai Vatukarasa, me yacowa ni yaco mai na lotu, na matanitu. Ia, i yasana oqo, na wai oqo, e gunu kina na Tui Nadroga.

-- Na wai?

Na wai. Ia, a mani vakatakilai ira na yavusa, ko ra tiko oqo e yasai Nadroga. E so vei ira na kai Conua, e ra sa tu mai Lomawai.

-- E ra lako vakacava o ya?

E ra sa lako tu ga e na qara vanua. Ni se gauna o ya, e sebera na lotu, e ra sa mani lai tu i Lomawai.

-- Ia Ratu, ko na cava beka na i talanoa o bau rogoca mai vei ira na qase, me baleta na nodratou tawana mai o ratou na Turaga na wai? E a vakagunuvi na Turaga mai Cawai, vua na Tui Nadroga, sa vaka na ka ko a caka vei au. Sa mani vakagunuvi e dua na Turaga ni Wadua, Me Tui Nadroga. Ia, o koyana Tui Nadroga oqo, qai takasa mai Cuvu, i Yanuca, ko e tiko kina na Otela. Takasa mai o ya, lako mai i Kadavu oqo, qai lai colati tale ga mai, takoso mai veidelana oqo, se i vei. Qai tukuni yani i delana Vaidre.

-- Vaidre?

Io, na vosa vakaNadruga. Vaidre, vaidre, vahewa vahewa, ya me

tukuni yani ni dua na turaga e kau tiko yani oqo. Vaidre, vaidre, ya, malua, malua, se wawa, se vahewa. Na vosa vaka Nadroga na vahewa. Me lako vakamalua. E ra raica ga na turaga, o ira na vaka gunuva na Turaga o ya, sa raita ga me noda Turaga oqo, o Wakanimolikula.

-- Ia, o Wakanimolikula oqo, i Kadavu sara mai vei?

E lako sara mai Kadavu.

-- Mai vei?

Mai Nakasaleka.

-- O Wakanimolikuãa, me vaka na nomuni rogoca, e luvei cei beka?

Au sega ni taura vinaka na tikina oqo.

-- E sega ni luvedrau e dua vei rau na ciri?

E sega ni macala. Ni sa lako na i lakolako oqo, qai tukuni mai wai, o iko, mo sa suka tale ga i Viti. Kevaka da ðou sa lako taucoko oqo, e sa na sega na kalougata i Viti.

-- O Wakanimolikula?

E tukuni vei Wakanimolikula. Tawana na nona i yaya, na nona ciri ga mai o ya, e lai takasa i Nakasaleka. Mani mai yacana kina o ya, me o Nakasaleka, sa voleka ga yani i vanua, lai takasa tale. Au rogoca i liu, ni sa taura mada e dua na yalewa i kea, dua na tobu levu e tiko e na wai o ya e cake. Lai sili tiko kina, kau yani na yalewa ni Nakasaleka oqo. Rau mani lai silisili vata tiko, mani lai kunekune ga, qai dro mai. Vodo mai waqa, mai takasa sara oqo i Yanuca. E ra lako yani me ra lai qoli na ka ni veibuli o ya, o koya e moce tiko e na ruku ni veivatu, na Otela ga oqori, i ra.

-- E ra lai qoli yani na marama?

Ra lai qoli yani na Turaga. Na ika ni veibuli oqo. E ra sa raica ga sa ra kaya, aē, e sa vava saraga oqo me ra takoso mai delana qo, me yaco i Lawaki. Na nodra sa lai tu mai delana, me ra sa sirō sobu i Lawaki, na vosa ga e ra kaya, vaidre, vaidre, vahewa, vahewa. Vakamalua, vakamalua, ya ni ra kauta tiko yani e dua na Turaga.

-- Ia na nodra tawa vanua mai o ira na Turaga e ra lako mai oqo, e ra via muria vata ga mai na gaunāsala e ra a muria mai na yavusa, e ra a mai tu i yasana ka dua o ya?

Io, na i lakolako vata ga mai o ya, e ra lako sobu ga mai i delana oqo i wai.

-- Do, na cava beka o ni a rogoca, e na koro taumada e a tawa e liu, vei ira na Turaga ni Nadroga?

A ra a dui tawatawana tu ga, oti ra yasa mada. O Sigatoka oqo, e se sega saraga. O Lawai oqo e nodra koro i yasana o ya. E ra sa dui tu ga i delana. O Naduri o ya, a Conua tu i liu. O tai Conua, o ira na lewa, e ra tu mai Nadrala. Sa qai soli vei ira ni sa oti ga o ya. Sa voleka na Veitarogi Vanua oqo, e ra sa qai mai cakava na tabua, menodra na kai yasana oqo. O ya e na tikina o Nokonoko, O Nokonoko o ya, na veinukunuku e ra tu e na veidelana. E nodra koro o ya, o ira na kai Naduri oqo. Na buca levu o ya, sega, na nona na kai Conua o ya.

-- E ra lai taura vakacava na vanua o ya?

Ko e ra lai solia ga, ko e ra lai cakava vakavanua ga, me nō ra. O ira na kena i taukei, e ra tu mai Nadrala.

-- Na Tui Nadroga oqo, e a qai lako mai kina na tutu vakaturaga oqo Na Ka Levu, se cava?

Ni sa buli oti o ya, i muri, o ira nalai kaukauwa mai oqo na Tui Nadroga, o koya e qase vua, e tiko e NASAMA oqo. Qai lai caka vakavanua mai, tabua, na magiti, me sa taura madaga na Tui Nadroga. Ko e qase e tiko oq e Nasama. Sa vinaka, ko e lai tauri Nadroga o ya, me lai yacova na gauna ni lotu, na matanitu.

-- A qai mai toka vakacava na yaca o ya Na Ka Levu?

E qai mai toka ga vei Wakanimolikula, se a sa tu makawa ga mai na yaca o ya?

Na Ka Levu o ya, e sa qai kune ga mai na nona kaukauwa. Na nona vakauta na nona mataivalu, e yaco sara i Tavua e na gauna o ya, o Nacilau. O ya e nona i Jalayala mai na Tui Nadroga. Na nona kaukauwa, ko ya, e sa tukuni kina me kena i balebale beka me sa ka levu. Ni sa vanua oqo o Nadi, o Vuda, oqo kece na vanua vakaNadroga. E vakauta kina na nona mataivalu, e ra sega ni rawata mai kea. E ra soro ga mai.

-- Ia, Ratu na nodra gole mai o ira na yasana vakaoqo mai Sigatoka, e dua tiko ga na yavusa, se e levu na yavusa?

E ra duidui. O Nokonoko, o Cuvu, o Lomawai, o Lomawai o ya, e ra kai Conua. Na gauna o ya, e ra sa qai gole mai me ra qaravi Nadroga.

-- Ia, e tolu ga na yavusa, se?

E tiko kina o Raviravi mai Momo, mai Yako, e lai taura sara o Vatulele, ra lai taura sara o Malolo. Sa qai mai yasana yani o Nadroga. Na nodra dui yavusa e dui tu ga.

-- O ira taucoko na yavusa o tukuna tiko oqori Ratu, o cei na yavusa, a liu taumada mai, mai tawa vanua i Nadroga, e na nodra a liu sobu mai i Tailevu, se na nodra a gole mai Ba?

Ra gole ga mai ra mai dui tao tu ga. Qai lako mai na Turaga oqo, na nona sa mai vakagunuvi o ya, e ra dui tu ga. Ke a tukuna ga mai, me da yalovata, da qarava madaga oqo, me sa gunuva na meda yaqona,.

-- E ra na gunu taumada e liu, me na buli na Turaga mai Yadua?

Yadua, me buli me Tui Nadroga. Na nona yaco ga mai o koya oqo,

-- E ra a loma vata me buli o koya oqo mai Yadua?

O ira e ra sa lako yani, me ra sa lai qoli me baleta na turaga ni Yadua. Ni ra lai raica tale o ka o ya ra qai lai kauta mai, sa kaya na Turaga ni Yadua, sa vinaka, tou sa qaravi koya mada ga oqo.

-- O koya na yavusa daru sa tukuna toka oqo, e via wili tale toka ga kina vakalailai o ratou na Turaga ni Yasawa?

Io, e sa qai suka ga vei ira na nodra dui Turaga. E sa ra qai dui tu ga, vakavanua ga na kena kaukauwa tu ga mai e na gauna o ya, e ra raica, ka se tauri tiko ga mai e na gauna oqo. Ia na matanitu sa qai cakava, me o Nadi, o Tavua, o Yasawa.

-- E rawa beka ni o talanoataka vei au, na wa ni veiwekani oqo, o ratou na Turaga ni Nadroga i ke, se i Nasigatoka, kei kemudou na Turaga ni Conua?

Io.

-- E rawa beka ni o vakamacalataka na wa ni veiwekani cava o ya?

E dua na kena i talanoa oqo. O Tui Conua e sa via kauta mai na nona mataivalu, me mai vakamai o Nasama, mai na yasana o Nadroga, me rawa ni lewa. Qori e dua na yanuyamu, e ra dau tutu kina na koro oqo. E ra lako mai na Mataivalu nei Tui Conua, me ra cabe mai, o ira mai Nasaga e dua na matau togo, na dogo, sa ra kele

yani. Qo e sa mai tawani ira na kedra katikati oqo. Sa kua na i valu. Keirau veikacivi tiko kina Calevunimatau. Ko na matau o ya na siviara. O Nadroga oqo, o Vatukarasa, 'calevunimatau', ko na matau oqo na siviara, na keli kea. Ni ra cabe mai Korovou qori, me ra via kaba mai, me ra mai valu, e ra sa kele yani o ira na duru na matau. Qo me sa matau kedra na katikati.

-- Sa sega tale na i vale?

Sa sega na i valu, e ra sa qalo lesu. O ira mada oqo, e ra vakauta tiko yani na nodra mataiva'u i Vatukarasa, me lai qali mai, e sega, e moku mai na nodra Turaga na nodra Tevoro. Ni ra lauvana e na dakai, e sega ni yaga.

-- E dua na i talanoa o ni rogoca, e dua na sala vakavanua beka, makawa vei ira na noda qase e na gauna e liu. Ya, vei ira na Turaga ni Nadroga, vata kei ira na Turaga ni Yasawa?

Io, e tiko. Ko na Bose ni Koniferedi ko a caka oqo, mai Cuvu, e dua ga o Yasawa, o Vuda, o Tavua, o ira na mai siko oqo. E dua ga na mata ni vale e ra lako tiko kina. E sega ni vale nei Tui Nadroga, Tui Nakuro, na mata ni vale o ya, o koya e qaravi Yasawa, lai qaravi Yasawa, qaravi Nadi, qaravi Tavua, qaravi Vitogo, e dua tiko ga na vale, E bula tiko na kena i taukei.

-- Ia e kena i balebale beka oqo Ratu, ni a so na Turaga ni Nadroga, e ra a gole i kea, se e ra qali tu vakaivalu?

Na qali vakaivalu e sega. Na ka ga ni nona cakacaka na Tui Nadroga o ya, na nona lai tauri ira mai.

-- Tauri ira mai na cava?

Tauri ira mai na tamata, ko me nona i yalayalay mai Nacilau. Na

nona kaukauwa, qai mai moku ga i Malolo tale. O ira i Malolo i wai, e ra veivakamatematei tokaga, e ra kai Nasigatoka ga, e ra qai lai moKuta.

-- O Tui Nadroga?

Io, au se taura mai na i tukutuku oqo mai Malolo. E lako mai Yakele na waqa. E ra sa rawati Yasawa mai, rawati Vuda mai, me sa lesu tale tiko mai. Lai kele i Malolo, na nodra lai kele ga vakaoqo, sa kaya na Tui Lawa, ni vakarau. O ira na nona tamata. Na bai kau, vesu e na wa magimagi. Sua na niu me nodra i sevusevu. Io, ni gole mai, e nodra i yaragi na kai Nadroga oqo, na lewe dua na drau oqo e tiko mai waqa. Ra siro ga mai na tamata walega, dua na ucu ni niu, e nodra i talanoa mai Yaro. A mani lako i kea na Tui Nadroga, a mani lai tiko kina. Ni o ira na dua na drau oqo, i ra, e ra dabe. Ia o Tui Lawaqa oqo, o ira na nona mataivalu, e se wavokita tiko na bai ni valu. Sa lai caka oti ga na i sevusebu, na Matarawa, me ra kania na ka oqo, na niu, na vudi dreu. Sa kaya o Tui Lawaqa, ni raica tiko ga mai na ligaqu. Ya na i talanoa e tauri mai Yaro. Ni lave ga na ligana, o ira mai na Mataivalu. Ra moku na lewe dua na drau oqo, moku tale ga Tui Nadroga oqo. Na kumi e qai koti, qai tomi mai me tali. Na wawa ni dola, o ya, mo qai raica kina na kena balavu o ya.

-- E se tiko ga mai kina?

Tiko ga mai kea. Se na drau ni uluna beka, e wawa ni dola tiko. E ra kaya, o qo na drau ni uluna, na driubalavu.

-- Nadraubalavu?

Nadriubalavu.

-- Sa dua na turaga qaqa dina?

Io, ia o koya na luvena, o Nakulanikoro. Ni raica na ke e yaco tiko mai vanua oqo, e vodo tiko mai wai o koya, e ra se tiko yani o ira na lako mai vanua. Ni raica ga na ka e cakava na qase oqo o ira na nona mataivalu, i wai. Qai siri sobu tiko oqo me yaco i Tavua.

-- I Tavua sara?

Io, lai sivi o Mana, Qai lako e dua na Turaga me lako i nona i teitei, yaco mai, davo tiko o ka oqo. O Nakulanikoro. Yavi sara o koya na nona waqa ni Viti, lai vuki tale o koya, i nakoro. Biuta i vale, qai masia, qai saga me lua, a lakolako, rau sagasaga qai bula. Na nona bula ga o ya, rau vakavodoki koya i na waqa ni Viti, me yacova sara i Nabila, tala ga i kea lai lako. Sa gole mai kea. Na nona gole mai kea, sa qai mai vakaraitaki na nona sa moku mai Nadriubalavu mai Yaro. Qai tuvana na nona mataivalu o ka oqo ko gone, o Nayaravoro. Tuvana na nona mataivalu, e na coloqo. Ra lako i kea, me lai vei saumi na dra nei Nadriubalavu. Qai tukuni vei ira mai Malolo, da lako mada mai e na siga ka, me da mai vakatakakana mada i tai. E dua na yanuyanu lailai e tiko i Momi i wai. O Tavarua. Da lai vakatakakana mada i Tavarua. E ratou sa lako i Nabila na waqa na Tuila, sa kubou na vanua oqo, na tamata e oso. Me vavi oqo, na kakana. Ni ra lai vakatakakana, ia e kila tiko mai o Tuilawa, na i valu oqo. Qo e saumi na dra nei Nadriubalavu. Se tu ga mai, se tu ga mai na nona waqa, sa vana yani i vanua. E qara tiko ga yani e na vanua e tiko yani kina o Nayaravua. E dresuka na ketena oqo, na gauna e bale kina oqo, e

qai kaciva kina o Lumekata, e dua na turaga ni Vouwa, o Jolame. Qo, au taura mai Malolo na i talanoa oqo. Raica, na vosa vaka Nadroga au sa na taura mada, na lume kata. Taura, me ratou lelevu mada na luvequ., au sa mate, au sa mate oqo. Na gauna nei Ratu Sukuna ga oqo, e qai tukuna vei Naqeledamu. O kemudou, e dua na i tukutuku makawa oqo, na nomudou Turaga e tiko mai Vouwa. Soli mai Tavarua. Qo e mate o Nayaravua e tukuni ni ra tauri Vouwa na lume kata. Qo na i talanoa oqo, e tiko mai Vouwa na nomudou Turaga. Dou lai vakasuka mai, sa qai lako i Cuvu oqo, me lai tube tabua mai, me vakasukai mada mai na i tutu. Na i tutu vakaturaga o ya, ko e se soli mai Tavarua.

-- Ko e taura na i tutu vaka cava?

Na i tutu vaka Tui Nadroga. Sa qai lai vakasuka mai, ko sa qai lai tiko kina, me yacova tiko mai e na gauna ni kua.

-- Sa qai tiko oqo vei iratou i Cuvu?

Io.

-- I Ratu, na vanua vakaturaga madaga oqo o Nadroga. Vata kei na nomudou vanua vakaturaga talega mai Conua. E tiko beka e dua na gaunisala vakavoleka vakavanua, mai vei iratou na Turaga mai Bau, se qali tu vakaBau tu beka e dua na vanua i ke, se sega saraga? Oi, oqori qai tatara ga mai, oqo na vasu i Bau na Turaga na Tui Nadroga ko e se qai Bale walega oqo. O Nadriubalavu, ko e sa qase, qase o tamana, o tamana talega o Ratu, o yalewa e qase, lai watina na Roko Tui Dreketi, tinana o Ro Lala.

-- Oi, e mai tiko i kea ma wa ni veiwekani?

O ya na wa ni veiwekani tiko mai Bau o ya. E vasu i Bau, lai vaka wati i Rewa, watina kina na Roko Tui Dreketi, o Bulou Asenaca. O Adi Asenaca.

-- E ganei cei, Tui Nadroga?

E ganei Nabekasiga. E qase o Adi Asenaca.

-- O Nabekasiga e a Tui Nadroga?

Io.

-- Na ganena e a vakawati i Bau?

I Rewa, e rau vasu ga i Bau. E tinadrau o Adi Dau, e marama ni Bau. Io, e vasu i Bau, o Adi Asenaca, e qai lai watinatiko na Roko Tui Dreketi, na tamai Ro Lala oqo. E gone na Turaga o ya, na turaga o ya, o Nabekasiga.

-- Ia, o Adi Dau e luvei cei mai Bau?

Sega, au sega ni taura rawa.

-- Oi, sa qai tiko na kena gaunisala vakavanua o ya? I Nadroga ga o ya?

Io, i Cuvu talega oqo, o Ratu Qoro e vasu i Bau, e vasu vei Ratu Sukuna. E sa tauri keitou tiko o ya. Ia o au, e noqu koro o ya, e ra kila tiko, ni noqu yavu e tiko mai kea. Sa mai Tui Conua tiko. Ia o ya na noqu laini i kea. Na laini i ke, ni gunu na Tui Nadroga ka oti, e lai gunu na Tui Conua, e dua ga na tamata e vei vakagunuvi tiko.

-- Ia Ratu, kevaka e caka e dua na soqo vakaturaga, kevaka e soqo o Bau, o Conua, kei Nadroga. Na i matai ni bilo e na soli beka vei cei?

Sega, e na gunuva o Nadroga. E sa na liu tikoga o Nadroga. E

rawa ni dua ga e rabe.

-- Na i karua ni bilo?

E rawa ni gunu o au, se gunu o Bau.

-- Oi, me liu tikoga o Nadroga?

Io.

-- E vakaraitaki na nona kaukauwa beka o ya Ratu?

Kaukauwa.

-- Vinaka vakalevu sara Ratu, ni sebera ni tini na nodaru veitalanoa, me baleta na veitukuni ni gauna makawa me baleti Nadroga, me baleti kemudou talega na Turaga ni Conua, Ke tu tale beka e dua na ka o ni via tukuna, me i kuri toka ga ni nodaru ulutaga ni tawa vanua, se na i tukutuku makawa me baleti Nadroga, kei Conua. Ke tu tale beka e dua na ka o ni via tukuna, e sa kena gauna oqo?

E via dredre toka o Nadroga, a tauri keitou toka ga o Nadroga kei Navosa. O Navosa i yasana oqo, o Colo Wesi. O Navosa, e sa vaka lekaleka taki ga me o Nadroga Navosa. Ia e via tauri tani tiko ni kua, ni keitou tu ga vakaNavosa. E dua ga na neitou Roko, e se qai nanumi tiko o ya.

-- Ia, o kemudou, o dou sega ni kai tiko i Nadroga?

E sega, na gauna sala ga ni veiwekani e tu. Ra levu ni matau, ya o koya o ya. E kedra kakana na gone e na gauna o ya na katikati.

Ya, na ka e ta uri keitou tiko. Ia e sega ni vakaturaga i ke. O Tui Nadroga ga, o Tui Conua.

-- Dua tale beka na ka o ni via tukuna Ratu? O ni sega ni taura ga na nodratou i sirosiro mai o ratou o ya?

Ra siro mai, o au, e qai muri mai na noqu i tubutubu turaga. Ko sa

mai vakarautaki na i tutu vakaTui Conua o ya, qai lai kune na nodrau muri mai o ya, sa mai taura. Tautauvata ga ko e caka i Nadroga oqo. Ni sa buli o koya mai Yadua o ya, qai lai raici mai Yanuca na Turaga oqo. Ko e kau mai me mai vagunuvi me Tui Nadroga, ko na kena kawa oqori o Tui Nasama, ko e kena qase. Sa soli vei koya na gone o Kuruinabili, na tutu vaka Tui Conua. Yaci mai na Lotu kei ba Matanitu. Ni sa yaco mai o ya, qai lai lako vakaca. Dua ga vei rau na noqu tai, qai repote taka i Levuka. Na nona i tovo ni vakasausa, vakasaurara taki ira na tamata, tauri ira na yalewa vaka veitalia. Qai repote i Levuka, qai vesu na Tui Conua oqo, o Yavunuku. Qai tukuni me kau sara i Naiserelagi, me lai tu kina. Sa yaco i Dreketi, au sa talanoataka oti, sa yaco i Rewa, qai tukuna na Tui Dreketi, wawa mada. Kerea mada i Levuka, mo kua ni lako i Yacata. Qai tukuni mai Levuka, me lewa ga na vanua me lai tiko kina. Sa qai kaya, me lako i Nukuloa. Qai lai tu mai Nukuloa, me yacova na nona mate.

-- O Nukuloa mai Ra?

Io, mai Ra. Oti ga, qai tukuna vei koya na cauravou e qaravi koya tiko yani, o Marika. Raica Marika, au sa na mate i ke, au sa na bulu i ke. Na yalewa e qaravi kedaru tiko oqo, me lai bulu talega i Vatukarasa. Sa mate ga, rau sa qai rau veikau mai oqo. Me sa lai bulu sara i Vatukarasa, lai bulu tu i Delana, i muana ga mai oqo. Na delana oqori, e bulu tiko kina o Lavo, vata kei watina, o Marika.

-- O Ratu e sa tu ga mai Nukuloa?

Tu mai kina.

-- E sa saini mate tu i kea?

Na nona vakasama, au sa na bulu i ke, na yalewa e qaravi kedaru tiko oqo, me lai bulu talega i Vatukarasa. Ia, a qai sega ni vakaluveni.

SA OTI.